

ZDENĚK PAVLIK*

CHARAKTER I MIEJSCE DEMOGRAFII WE WSPÓŁCZESNEJ NAUCE

I. WAŻNIEJSZE ETAPY ROZWOJU DEMOGRAFII

Demografia pojawiła się w okresie wyraźnego oddzielenia się poznawania naukowego od średniowiecznej scholastyki, z chwilą zwiększenia się znaczenia podejścia empirycznego do poznania świata. W XVII w. proces ten postąpił najdalej w Anglii, gdzie pojawiła się arytmetyka polityczna jako podstawa metodologiczna statystyki a wraz z nią silnie na początku związana demografia. Odkrycie prawidłowości dotyczących zdarzeń masowych miało duże znaczenie dla dalszego rozwoju całej nauki. Wykrycie tych praw przez J. Graunta i W. Petty'ego, na podstawie materiału demograficznego nie było przypadkiem. W tamtych czasach prawa te miały objaśnienie religijno-ideologiczne, a dopiero w następnym wieku szersze objaśnienie filozoficzne. J. Süßmilch uznał wszystkie nowo odkryte prawidłowości, które nie mogły być odkryte wcześniej na podstawie badania poszczególnych odizolowanych zdarzeń i procesów, za przejawy „woli bożej”. Pomimo to, jego dzieło jest cenną próbą analizy demograficznej, wywołało szerokie zainteresowanie różnymi aspektami reprodukcji ludności.

W XVIII w. pojawiło się wielu autorów, którzy zajmowali się poszczególnymi aspektami reprodukcji ludności. Niewielu wśród nich szerzej aniżeli Graunt lub Süßmilch rozwinęło problematykę populacyjną. Wspólną ideologią i motywacją ich badań był entuzjazm odkrywania nieznanych zależności, szczególnie ilościowych oraz wysoka ocena badań empirycznych, chociaż baza danych, którą wówczas dysponowali była stosunkowo uboga. Badania te spowodowały uczucie niedostatku danych statystycznych. Społeczeństwo zmierzające od feudalizmu do kapitalizmu ze względów ściśle praktycznych potrzebowało coraz więcej informacji o różnych procesach, których mogła dostarczyć systematycznie zbudowana statystyka. Kierunek teoretyczny nie odgrywał w niej większej roli, ze względu na mniejsze zainteresowanie w tym okresie problemami teoretycznymi. W demografii obserwujemy to do chwili obecnej.

* Profesor Zdeněk Pavlik jest kierownikiem Zakładu Demografii w Katedrze Regionalnej Geografii Ekonomicznej na Uniwersytecie Karola w Pradze. Prowadzi badania w dziedzinie polityki ludnościowej oraz współczesnego rozwoju demograficznego Czechosłowacji (opublikował m. in.: *Nástin populačního vývoje světa*, 1964, *Demografická revoluce* 1972; *Einige theoretische Fragen der Bevölkerungspolitik und die Situation in der Tschechoslovakei*, 1975, *Šetření Populačního Klimatu*, 1977).

W końcu XVIII i w XIX w. na rozwój badań nad zagadnieniami populacji wpłynął wzrost zainteresowania się problemami ekonomicznymi, społecznymi i politycznymi. W krajach najbardziej rozwiniętych wybuchły polemiki na temat prawidłowości bądź nieprawidłowości rozwoju populacyjnego niektórych krajów. Ich symbolem może być z jednej strony teoria merkantylistycznego populacjonizmu reprezentowana we Francji przez W. Mirabeau, a z drugiej — poglądy reprezentowane przez T. R. Malthusa w Anglii. Znaczenie tych polemik dla demografii polega głównie na wywoływaniu zainteresowania zagadnieniem reprodukcji ludności, co doprowadziło do opracowania jej metodologii w ciągu XIX, a zwłaszcza w XX w.

Ważną rolę odegrał tutaj A. L. Quetelet, który przez swoją pracę wkroczył do wielu dziedzin wiedzy. W statystyce uważa się, że udowodnił istnienie kategorii przeciętnego człowieka, mającej podstawowe znaczenie w myśleniu statystycznym. W swej pracy doszedł Quetelet aż do filozoficznego objaśnienia struktur statystycznych, oceniając ich ontologiczne znaczenie. Uważał, co prawda niesłusznie, że w rzeczywistości istnieją tylko homogeniczne zbiory, których struktury mogą być modelowane tak zwanym rozkładem normalnym. Spowodowało to przecenienie znaczenia średnich wartości i szukanie „przeciętnego człowieka”, do którego zmierza rozwój ludzkości. Wynika to stąd, że koncepcję filozoficzną udowadniał na materiale demograficznym i antropologicznym.

Szczególne miejsce w całym procesie rozwoju poznania ludności przypada K. Marksowi i F. Engelsowi. Obaj autorzy zebrali w swym dziele najważniejsze wyniki dotychczasowej wiedzy zarówno z punktu widzenia ontologicznego, jak i gnoseologicznego. Ostatecznym celem dążeń Marksa, według jego własnych słów, było „odkryć ekonomiczne prawa ruchu nowoczesnego społeczeństwa”. Powiedział to we wstępie do swej podstawowej pracy *Das Kapital*¹. Jego dzieła oraz prace Engelsa są jakościowym przełomem, szczególnie w badaniach nad rozwojem społeczeństwa. Nadały one temu rozwojowi podstawy naukowe przez podkreślenie jedności człowieka, jego aktywności i wyników tej aktywności oraz jedności procesów poznania i działalności praktycznej. W procesie poszukiwania i wyjaśniania praw ekonomicznych rozwoju społeczeństwa doszedł K. Marks do problemów procesów ludnościowych. Dlatego że społeczeństwo, a więc także jego liczba, wzrost i migracja, „są podstawą i przedmiotem całej działalności produkcyjnej społeczeństwa”. Marks analizował społeczeństwo głównie w wytwórczym procesie reprodukcji, którego część będąca siłą roboczą jest ważnym składnikiem tego procesu. Traktował on jednak marginesowo, podobnie jak Engels, ocenę zagadnień reprodukcji demograficznej ze względu na wtórne znaczenie tej reprodukcji w rozwoju społeczeństwa i słabo rozwiniętą wiedzę demograficzną w połowie XIX w. Podobnie można również uzasadnić fakt traktowania przez Marksa teorii reprodukcji siły roboczej w kapitalizmie, jako odpowiedzi na teorię ludnościową Malthusa, charakterystyczną dla kapitalistycznego sposobu produkcji. Jest sprawą oczywistą, że sformułowania te nie miały na celu włączenia reprodukcji demograficznej do reprodukcji ekonomicznej, wzorem klasycznej ekonomii politycznej.

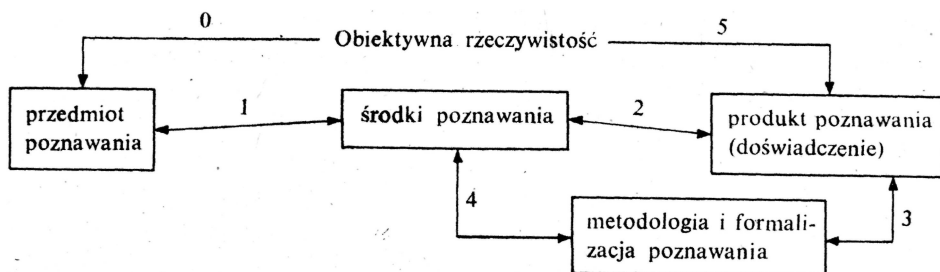
¹ K. Marks, *Das Kapital*, Hamburg 1867.

Przełom XIX i XX w. nie wyznaczył granicy rozwoju demografii. W tym okresie kontynuowane były tendencje występujące w przeszłości. Wzrasta jednak znaczenie metodologii demograficznej i związanej z nią analizy demograficznej. Dochodzi więc do zróżnicowania w sferze poszczególnych odcinków przedmiotu poznania demografii na linii od abstrakcji do konkretyzacji. W mniejszym stopniu rozwijają się badania nad rozwojem poszczególnych systemów demograficznych, a najbardziej w tyle pozostaje obszar teorii demograficznej. Aspekt kompletności jest częściowo uzyskiwany przez konstrukcję modeli demograficznych, ale tylko na płaszczyźnie metodologii abstrakcyjnej. Charakter tego rozwoju można wyjaśnić z jednej strony poprawą bazy danych demograficznych, z drugiej zaś — dużą stabilnością w rozwoju systemów demograficznych w porównaniu z rozwojem systemów społecznych. Dalej rozważać będziemy problem czy brak dostatecznego zainteresowania teorią demograficzną nie wynika z samej specyfiki demografii.

II. SPECYFIKA PROCESÓW POZNANIA DEMOGRAFICZNEGO

W marksistowskiej teorii odzwierciedlenia oddziela się relatywnie rzeczywistość obiektywną, przedmiot, środki i produkt poznania. Fakt ten wskazuje znaczną złożoność tego procesu. Obiektywnej rzeczywistości nie możemy poznać w całości, ale według takich elementów, jak przedmiot procesu, podmiot i sam proces poznania. Na rycinie 1 w sposób schematyczny przedstawiono „rzeczowy” ruch okrężny procesu poznawania, który sam wytwarza szczególny odcinek obiektywnej rzeczywistości i którego działanie jest przedmiotem badań w gnoseologii. Poszczególne fazy tego ruchu mają różne znaczenie i jednocześnie są wzajemnie nierozłączne.

Na podstawie schematu (ryc. 1) można wyprowadzić kilka ważnych prawd. Pierwsza wyraża się tym, że istnieje podstawowa różnica pomiędzy dziedziną empiryczną a metodologiczną. Dziedziny empiryczne poprzez uogólnianie poszukują praw obowiązujących w określonym obszarze rzeczywistości i poprzez ich syste-

Ryc. 1. Uproszczony schemat procesu poznawania

Sfery procesu gnoseologicznego:

- 0 - subiektywno-obiektywne wydzielanie odcinka obiektywnej rzeczywistości,
- 1, 2 - proces tworzenia doświadczeń o rzeczywistości lub jej części (sfera dziedzin empirycznych),
- 2, 3, 4 - proces konkretyzacji i tworzenia środków i produktu poznawania (sfera dziedzin metodologicznych),
- 5 - proces zastosowania weryfikacji produktu poznania.

matyzację budują teorie odnoszące się do przedmiotu poznania. Przedstawiają więc względnie prawdziwy układ obiektywnej rzeczywistości lub pewnego jej odcinka. Doświadczenia włączone do takiej teorii można uporządkować z punktu widzenia poziomu ich uogólnienia, które wyraża ich różne znaczenie, a tym samym i pozycję danej hierarchii rzeczywistości. Dziedziny metodologiczne poprzez abstrakcję budują w procesach poznania konstrukcje formalne. Jeżeli odpowiadają one wymaganiom logiki są uznawane także za teorię, pomimo że nie charakteryzują obiektywnej rzeczywistości lub tworzą nawet konstrukcje, które w rzeczywistości w ogóle nie występują. Dlatego też, nadają się doskonale do stosowania. Teorię dziedzin metodologicznych można więc uważać za metodę poznania, dlatego że ich przedmiotem nie jest obiektywna rzeczywistość, ale środki (formy) poznania.

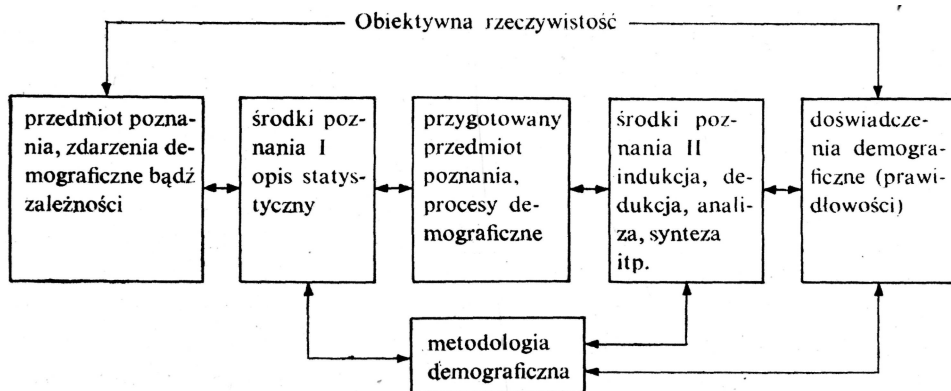
Patrząc z tego punktu widzenia możemy uznać jednoznacznie demografię za dziedzinę empiryczną, pomimo że jej przedmiot nie został jeszcze określony. Uświadczenie sobie wyżej przedstawionej różnicy jest, właśnie w demografii bardzo ważne, ponieważ niejednokrotnie spotykamy się z zawężeniem teorii demografii obejmującym tylko jej wyposażenie metodologiczne. Dzieje się tak dlatego, bo dziedziny metodologiczne są z reguły wynikiem wysokiej naukowej abstrakcji, a w konsekwencji uznawania metodologii za teorię. Są one także określone jako dziedziny teoretyczne. W tym znaczeniu przeciwstawienie dziedzin empirycznych dziedzinom teoretycznym odpowiada przeciwstawieniu konkretnemu i abstrakcji. Przedstawione pojęcie dziedzin teoretycznych bazuje na jednostronnym wypukleniu aspektu gnoseologicznego. Stosowanie takiego pojęcia teorii w dziedzinach empirycznych może doprowadzić do odrzucenia możliwości poznawania prawidłowości w obiektywnej rzeczywistości oraz do zawężenia istoty nauki do formalnej strony badań. W ten sposób powstaje możliwość stosowania koncepcji pozytywistycznych, które są silnie zakorzenione w demografii. Koncepcje te są jednak w uzasadnionej sprzeczności z dialektyczno-matematyczną teorią poznania, która podkreśla pierwszeństwo aspektu ontologicznego w studium naukowym, w jedności z aspektem gnoseologicznym (metodologicznym). Podobnie konieczne jest podkreślenie jedności poznania empirycznego i teoretycznego, ponieważ poznanie postępuje nie tylko od konkretnego do abstraktu, ale też od abstraktu do myślowej reprodukcji konkretnego. Metodę poznawania od jednostki do ogółu należy rozumieć w dziedzinach empirycznych jako szczególny bądź wyższy stopień abstrakcji. Dochodzi w niej bowiem do stopniowego wydzielenia tego co wspólne i podstawowe, to znaczy tego, co decyduje o jakości danego odcinka rzeczywistości.

Na podstawie ryciny 1 można wyprowadzić różnicę między prawdziwością a dokładnością poznania. Prawdziwość dotyczy ontologicznego aspektu procesu poznania, ma więc znaczenie pierwszoplanowe. Dokładność natomiast dotyczy aspektu gnoseologicznego, ma więc znaczenie wtórne. W tym kontekście możemy przypomnieć myśl światowej sławy fizyka i autora teorii względności A. Einsteina o tym, że wypowiedzane twierdzenia matematyczne dotyczące rzeczywistości nie są prawdziwe, bo nie mówią o rzeczywistości². Inaczej mówiąc dokładna konstrukcja matematyczna

² A. Einstein, *Ideas and opinions*, New York, Bonanza 1954.

nie musi być prawdziwa, a prawdziwa wypowiedź o rzeczywistości jest tylko niekiedy pod każdym względem formalnie dokładna. Wynika z tego jakościowa różnica między prawdą i dokładnością oraz konieczność oddzielnego ich traktowania.

Ruch okrężny procesu poznania przedstawiony na rycinie 1 może być jednak jeszcze bardziej złożony. Ma to miejsce na przykład w demografii. Z obiektywnej rzeczywistości wydzielamy zdarzenia demograficzne, bądź zależności (urodzenia, zgony, zgony według przyczyn, wiek zawierania małżeństw, planowane liczby dzieci itp.). Za pomocą środków poznania przystosowujemy je najpierw do procesów demograficznych, a następnie poddajemy właściwemu badaniu demograficznemu (ryc. 2).

Ryc. 2. Metoda w demografii

Pomimo że nie zwracamy uwagi na problemy dokładności (błędy w badaniach i przetwarzaniu przy większym nakładzie pracy mogą być ograniczone do nieznaczącego minimum), wstępne przygotowanie przedmiotu badania demograficznego jest bardzo ważne i dotyczy zarówno sfery gnoseologicznej, jak i ontologicznej. Prace przygotowawcze powodują bowiem zanik podstawowej części informacji o zdarzeniach demograficznych. W ten sposób dostajemy się na nowy poziom abstrakcji i uogólnienia. Ponadto prace te wpływają na ograniczenie oceny procesów demograficznych i zawężenie zakresu zastosowań zdobytych doświadczeń. W związku z tym Franciszek Fojtr stwierdza „demografia czasem analizuje dane statystyczne uważając je za fakty populacyjne, chociaż są to tylko opinie, skomplikowane opinie o faktach, nie zaś same fakty”³.

Przez to wstępne przygotowanie rzeczywistości demograficznej gubi się podstawowa współzależność zdarzeń demograficznych. Tym możemy również wyjaśnić dominujące miejsce statystyki demograficznej i opartej na niej analizy w badaniu demograficznym, które w niektórych definicjach są utożsamiane.

³ F. Fajfr, *Demografie v klasifikaci spelečensých věd*, Statistika a demografie VIII Praha, Academia s. 7 - 20.

III. ZNACZENIE STATYSTYCZNEGO I SYSTEMOWEGO PODEJŚCIA W POZNAWANIU RZECZYWISTOŚCI

We współczesnej nauce, a więc i w demografii dużo się mówi o podejściu systemowym. Problematyką tą zajmiemy się szerzej. Środki poznania powstają w procesie badania pewnych odcinków obiektywnej rzeczywistości i niekiedy oddziałują one znacznie na rozumowania prowadzone w danym okresie. Podejście to nazywa się nieraz rozumowaniem Newtona. Powstało ono przy studium mechaniki i fizyki, a charakteryzuje się determinizmem praw przyrody. Rozumowanie takie pod wpływem rozwoju statystyki prowadzi następnie do probabilistycznego rozumienia praw przyrody. Możemy więc, w pewnym sensie mówić o probabilistycznym lub statystycznym myśleniu.

Rozumowanie systemowe bazuje na badaniu organizmów biologicznych. Nie porzestaje na ujawnianiu względnie prostych zależności między zdarzeniami a procesami w martwej naturze ani na badaniu wyłącznie wewnętrznych struktur zbiorów statystycznych i statystycznych prawidłowościowych zbiorowości. Prowadzi do wypracowania teoretycznego obrazu rzeczywistości, bazującego na wszechstronnej ocenie współzależności zdarzeń. Za autora pierwszych zasad ogólnej teorii systemów uważany jest biolog austriacki L. von Bertalanffy⁴. Można byłoby wymienić wielu innych autorów, którzy zajmowali się w większym bądź mniejszym stopniu różnymi aspektami metod systemowych. Istota systemowego podejścia jest wyrażana również w materializmie dialektycznym.

Podobnie jak przedmiot statystyki, również jednostka statystyczna, cecha statystyczna i zbiór statystyczny powstają w procesie poznania abstrakcyjnego w fazie środków poznania. Powstaje tu również przedmiot systemologii lub dziedziny, która powstała jako dyscyplina metodologiczna, łącząca różne dziedziny cząstkowe, zajmujące się badaniem systemów. Spośród tych dyscyplin najważniejsza jest cybernetyka, która według matematyka radzieckiego, A. N. Kołmogorowa, zajmuje się badaniem systemów o dowolnym znaczeniu, zdolnych do przyjmowania, przechowywania i przetwarzania informacji w celu wykorzystania ich w zarządzaniu i sterowaniu. Oznacza to, że zakres systemu, podobnie jak jednostki czy zbioru statystycznego, jest ukierunkowany na cel i może, ale nie musi, odzwierciedlać podstawowe części obiektywnej rzeczywistości, w której można zbudować teoretycznie nieskończoną liczbę systemów, bądź zestawieć nieskończoną liczbę zbiorów.

Rozumowanie systemowe jest bardziej złożone niż rozumowanie statystyczne, ponieważ powstało w procesie badania bardziej złożonych form ruchu materii. W odróżnieniu od zbioru statystycznego, w którym wyróżnia się właściwy system i jego otoczenie, zachowanie systemu (z punktu widzenia określonego celu lub adaptacyjności), elementy składowe systemu, wewnętrzne źródła systemu, stopień jego zamknięcia w stosunku do ważnych elementów otoczenia itd. ważnym wkładem podejścia systemowego jest jego funkcja porządkowa, to jest celowa zmiana

⁴ L. Bertalanffy, *An Outline of General System Theory*, British Journal of the Philosophy of Science 1, London, s. 134-165.

obiektywnej rzeczywistości, ze względu na określony cel poznania. W tym miejscu rozumowanie systemowe zbliża się najbardziej do ontologicznego aspektu procesu poznania, ponieważ pełni funkcję pomocniczą w dziedzinach empirycznych przy określeniu i ustaleniu ich przedmiotu. Potwierdzeniem tego, że w ogólnej teorii systemów szukanie i porządkowanie ma charakter wyłącznie metodologiczny (znajduje się więc w sferze dokładności poznania) i nie odzwierciedla własnego układu obiektywnej rzeczywistości (w sferze ontologicznej lub prawdziwości poznania) jest nierozwiązywalnym obiektywnie w tej teorii problem klasyfikacji systemów. Klasyfikacji takich można przeprowadzić nieskończoną liczbę w zależności od kryteriów bądź celu porządkowania. Rozumowanie systemowe reprezentuje ilościowe podejście do rozwiązania dialektycznej sprzeczności między ilością a jakością. Stara się, podobnie jak rozumowanie statystyczne, przedstawić charakterystykę jakościową w postaci liczby i struktury ilościowej. Jest więc oczywiste, że nie zastępuje ono podejścia jakościowego w procesie poznania, ale tworzy w stosunku do niego ważne przeciwstawienie. Sprzeczność między jakościowym i ilościowym podejściem oddziałuje następnie na rozwój myśli dialektyczno-materialistycznej. Rozumowanie systemowe, podobnie jak statystyczne, rozwinęło się najpierw w zastosowaniach odnośnie do zbiorów jednostek elementarnych, na przykład w demografii. Natomiast ontologiczne znaczenie struktur statystycznych zostało docenione znacznie później. Rozumowanie systemowe ma największe osiągnięcia w programowaniu i w analizie systemowej. Próby zastosowania metod systemowych w poznawaniu ogólnym, na przykład w poznawaniu hierarchii całej rzeczywistości, znajdują się na etapie początkowym.

IV. PODMIOT I PRZEDMIOT DEMOGRAFII

Podmiotem badania demograficznego, określonego jako odcinek obiektywnej rzeczywistości jest populacja ludzi. Zakres tego pojęcia, które powstało dopiero w XVI w., często zmieniał się i obecnie ma wiele znaczeń. Jest to przyczyna trudności w tłumaczeniach. Angielskie słowo „population” odnosi się też często do zbiorów statystycznych, w języku czeskim możemy mówić również o populacji w astronomii, (np. populacja gwiazd o i innych populacjach). Najczęściej przez pojęcie populacja rozumie się określony biologicznie zbiór jednostek danego rodzaju, ale o różnych cechach genetycznych. W tym znaczeniu pojęcie to stosowane jest w demografii.

Demografia nie zajmuje się jednak wszechstronnym badaniem ludzkich populacji, ale określa swój przedmiot znacznie wężiej. Zajmuje się bowiem ich reprodukcją demograficzną, rozumianą jako ciągłą odnowę w wyniku przebiegających procesów rodzenia i umierania. Wynika z tego, że populacja ludzi jest względnie autonomiczną całością, a poszczególni ludzie są przedmiotem badań wielu dziedzin naukowych. Jednakże reprodukcją demograficzną zajmuje się wyłącznie demografia, która w tej dziedzinie nie może być zastąpiona. Od reprodukcji demograficznej należy odróżnić rozwój demograficzny, jako pojęcie o szerszym zakresie. Obejmuje ono także przestrzenną mobilność obywateli, która wpływa tym bardziej na wynik

rozwoju demograficznego im dotyczy mniejszej terytorialnie jednostki. Natomiast przy badaniu populacji światowej jako całości, wreszcie mobilności przestrzennej zupełnie zanika. Często może być również pominięte już na poziomie państwa. Zastosowanie omówionego podejścia systemowego pozwala na pokazanie możliwych do wydzielenia różnych przedmiotów poznania z jednego odcinka obiektywnej rzeczywistości, którymi są ludzie lub populacja ludzi.

Badaniem człowieka, jego pochodzeniem, rozwojem, zmianami fizycznej budowy ciała i ras ludzkich zajmuje się antropologia, chorobami człowieka i ich leczeniem zajmują się nauki lekarskie, dziedzicznością ludzi — genetyka, rozwojem stosunków ekonomicznych między ludźmi w produkcji — ekonomia polityczna, socjologia natomiast bada rozwój stosunków społecznych między ludźmi, życiem duchowym i cechami ludzi zajmuje się psychologia, badaniem kultury — etnografia, rozmieszczeniem ludzi na ziemi i migracjami — geografia społeczna, życiem ludzi w środowisku przyrodniczym — ekologia itd. Jak widać, każda z tych dziedzin — a moglibyśmy ich wyliczyć więcej, zajmuje się badaniem człowieka, jego cech i zależności, z innego punktu widzenia. Określa przy tym przedmiot swoich badań, bowiem podmiot badań jest identyczny. Przedmiot demografii określany jest niekiedy jako badanie zbiorowości ludzi metodami statystycznymi. Takie ujęcie zakresu tej dziedziny nie jest słuszne, pochodzi z początkowego okresu rozwoju demografii, kiedy nie wyróżniano pojęcia ludności, jako zbioru ludzi żyjących na określonym terytorium (najczęściej państwa, ale także województwa, miasta itp.) i populacji ludzkiej jako ludzi, między którymi dochodzi do demograficznej reprodukcji. Jest oczywiste, że obywatele danego państwa mogą się składać z kilku względnie odosobnionych populacji, a granice polityczne mogą oddzielić jedną populację od drugiej. Znaczenia pojęcia „ludność”, nie są od siebie niezależne i zmieniają się historycznie. Dlatego też, nie tylko dla określenia ludności, ale także populacji ludzi ważne jest ustalenie terytorium. Obecnie w krajach gospodarczo rozwiniętych obserwuje się tendencję do zlewania się różnych populacji w jedną populację — ludność. Może mieć miejsce także podział jednej populacji na dwie „ludności”, w wyniku czego powstają dwie populacje. Pojęcie populacji ma podstawę biologiczną, ma więc trwalsze znaczenie aniżeli pojęcie ludność, które ma podstawę społeczną. Rozróżnienia tego nie można w pełni respektować przede wszystkim dlatego, że do biologicznego określenia populacji są dołączone cechy kulturowe (etniczne), ekonomiczne i polityczne. Można tu przykładowo wymienić sytuację populacji żydowskiej w średniowieczu, w Europie, sytuację Murzynów w USA lub RPA, różnice między populacjami z tytułu kast w Indiach, sytuację populacji cygańskiej w różnych krajach europejskich i pozaeuropejskich itp.

Okazuje się, że określenie przedmiotu demografii jako zbioru ludzi jest niedostateczne. Nie uściśla go również powiązanie z metodą statystyczną, która ma charakter uniwersalny i jest stosowana przez wszystkie dziedziny wiedzy. Można stwierdzić, że różne statystyczne struktury społeczeństwa są przedmiotem różnych dziedzin wiedzy (np. socjologii, antropologii, ekonomii itd.). Uściślenie wprowadza dopiero określenie populacji ludzi jako systemów demograficznych, a badanie ich rozwoju jest przedmiotem demografii. Systemy demograficzne są podobne do sys-

temów populacyjnych zwierząt i bezpośrednich poprzedników człowieka, mają bowiem wspólną z nimi podstawę biologiczną.

System demograficzny składa się z ludzi i ich cech, które warunkują reprodukcję demograficzną oraz ze stosunków demograficznych występujących między nimi; tym samym są określone granice tego systemu. Intensywność stosunków demograficznych z jednostkami innych systemów demograficznych jest względnie niska, a stosunki demograficzne są wynikiem sił demograficznych i razem z nimi tworzą cechy reprodukcji demograficznej. Zakres systemu demograficznego jest uzależniony od możliwości wytworzenia podsystemów bądź włączania większej liczby systemów do systemu wyższego stopnia, aż do systemu demograficznego obejmującego cały stosunek demografii do innych dyscyplin.

Zwróćmy uwagę na miejsce demografii w aktualnej klasyfikacji dziedzin naukowych, której podstawy opracował F. Engels. Podstawą tej klasyfikacji jest podkreślenie przedmiotowego rozróżniania poszczególnych dziedzin oraz znalezienie różnic i powiązań między różnymi systemami rzeczywistymi wydzielonymi ze względu na stopień rozwoju form ruchu materii. Na ten temat F. Engels wyraził się następująco: „Jedna forma ruchu powstaje z drugiej, podobnie jest z jej odbiciem, z poszczególnymi dyscyplinami nauki, muszą one wyrastać koniecznie jedna z drugiej [...] Jeśli fizykę nazywam mechaniką molekuł, chemię, fizyką atomów, a biologię chemią białek, to chcę w ten sposób wyrazić przechodzenie jednej nauki w drugą, jak również łączność, kontynuację, rozdzielną i dyskretność ich obu⁵. Zgodnie z zasadami rozwoju sformułowanymi przez Engelsa moglibyśmy kontynuować rozważania. Jeśli biologia jest chemią ciałek (to oczywiście nie obejmuje całości zagadnień biologii), to antropologię możemy scharakteryzować jako chemię białek w ciele człowieka, a demografię jako antropologię populacji.

Wynika z tego wyraźnie bezpośrednie powiązanie demografii z dziedzinami biologicznymi, co wyraża się w stopniowym powstawaniu ludzkich populacji. Jak wiadomo, nie tylko przodkowie ludzi, ale także przedstawiciele innych rodzajów biologicznych nawiązują kontakty i tworzą populacje. Błędem byłoby uważać, że kontakty między zwierzętami dotyczą tylko reprodukcji potomstwa i wzajemnych walk. Szczególnie u ssaków znanych jest wiele przypadków, że członkowie jednej populacji łączą się we względnie trwałe stada w celu zdobycia żywności, nowych terenów lub wspólnej obrony. U niektórych owadów (mrówki, pszczoły) są widoczne stosunki pomiędzy jednostkami, które ustalały się w długim okresie. Są one tak celowe i doskonałe, że niekiedy mówimy o społeczeństwie mrówek i porównujemy je ze społeczeństwem ludzi. Czysto instynktowna podstawa tych stosunków odróżnia je od stosunków między ludźmi. Ważne jest także stwierdzenie F. Engelsa na ten temat: „,instynkt społeczny' był jedną z najważniejszych dźwigni powstawania człowieka i małpy”.

Populacja jest w swojej istocie systemem biologicznym, składającym się z żywych organizmów danego rodzaju biologicznego, ich cech (zdolności) i wynikających z tego stosunków populacyjnych między nimi. Równocześnie człowiek, w wyniku

⁵ E. Engels, *Dialektika przyrody*, Praha 1950, s. 213 - 214.

procesu rozwoju, znacznie różni się od pozostałych organizmów żywych. Jako jedyny organizm żywy nauczył się produkować narzędzia i nie tylko brać z przyrody to co ona mu daje, ale także oddziaływać na nią przez pracę i zwiększać użyteczność tej przyrody. Znane są wprawdzie przykłady, że niektóre zwierzęta stosują prymitywne narzędzia, nie odgrywają one jednak nigdy dla nich większej roli. U człowieka na odwrót; produkcja narzędzi i ich stosowanie stają się dalszym materialnym warunkiem jego istnienia. Przez ciągłą reprodukcję życia, podobną u wszystkich żywych organizmów, tylko u człowieka powstaje podwójny związek. Człowiek reprodukuje nowe jednostki przez płodzenie i w ten sposób troszczy się o zachowanie rodzaju (związek przyrodniczy). Ponadto przez pracę reprodukuje warunki materialne swego istnienia i całej populacji (związek społeczny). Do sprzeczności pomiędzy populacją a przyrodą dochodzi dalsza sprzeczność między przyrodą i społeczeństwem będącym wyższą formą rozwoju materii. Sprzeczność ta istnieje nie tylko między ludźmi i przyrodą, ale jest to także sprzeczność wewnętrzna istniejąca wewnątrz każdego człowieka. Sprzeczność między przyrodą i człowiekiem zmienia się stopniowo wraz z rozwojem społeczeństwa i jest ważnym warunkiem rozwoju społecznego.

Spółeczeństwo (lub system społeczny) jest także tworzone przez ludzi jako jednostki społeczne, posiadające określone cechy i związki. Z tworzenia społeczności ludzkiej wynika fakt, że najważniejszymi stosunkami społecznymi są właśnie te, które powstają w produkcji. Stosunki produkcji w jedności dialektycznej z siłami wytwórczymi tworzą strukturę ekonomiczną społeczeństwa, która jest decydującym czynnikiem rozwoju społecznego. Człowiek staje się jednostką biosocjalną z podwójną egzystencją materialną. Z pierwotnej populacji przodków ludzi wytwarzają się dwa systemy — demograficzny i społeczny, a z pierwotnych stosunków populacyjnych powstają stosunki demograficzne i socjalne. Pojęcia system populacyjny i stosunki populacyjne w odniesieniu do populacji ludzi są często zastępowane pojęciami system demograficzny i stosunki demograficzne. Musimy sobie wyjaśnić — na ewentualność zamiany — jakościową różnicę między systemami i stosunkami a innymi populacjami. Powstaje ona na skutek tego co do nich społeczeństwo dodaje i jak je modyfikuje. Przy tym należy sobie uświadomić istotne podobieństwo między nimi wynikające z ich cech pierwotnych. Wynika z tego również i to, że podstawowym warunkiem wszelkiego życia materialnego ludzi, a więc i stosunków między płciami w procesie reprodukcji demograficznej, nie jest sposób produkcji dóbr materialnych. Wynika to z tego, że u ludzi ma miejsce sytuacja szczególna, polegająca na tym, że ludzie już w sobie posiadają część warunków materialnych. O warunkach tych można powiedzieć to samo co o środowisku naturalnym; są one względnie niezależne i nie można ich łączyć z działalnością produkcyjną ludzi, mogą przyspieszać lub zwalniać rozwój społeczny, nie są jednak dla tego rozwoju czynnikiem decydującym, jak błędnie twierdzi determinizm geograficzny lub demograficzny. Nie wpływa to na obniżanie się znaczenia rozwoju społecznego w reprodukcji demograficznej, którego rola w rozwoju historycznym ciągle wzrasta. Zwiększa się natomiast prawdziwość poznania rozwoju demograficznego i społecznego.

W literaturze często możemy się spotkać z różnymi określeniami przedmiotu demografii, wywodzącymi się z różnego pojmowania systemu demograficznego:

1) Jako prawidłowy uważamy pogląd, że system demograficzny jest równoznaczny z systemem socjalnym. Przez połączenie tych systemów powstaje system demosocjalny będący systemem wyższego stopnia. Podobny pogląd reprezentuje demograf radziecki U. Mereste⁶.

2) System demograficzny jest utożsamiany z systemem społecznym (ma to na przykład miejsce w pracach autora radzieckiego V. P. Piskunowa⁷), a konsekwencją tego jest traktowanie reprodukcji demograficznej jako procesu „czysto” społecznego, a nie biosocjalnego.

3) System demograficzny rozumiany jest jako system demosocjalny, w tym przypadku można uniknąć błędnego włączania reprodukcji demograficznej do „czystego procesu społecznego”, ale trudności powstają przy określeniu granicy badania demograficznego, co daje się zauważyć w pracy D. J. Valentieja⁸,

4) System demograficzny utożsamia się ze zbiorem ludności. Takie ujęcie, występujące często w podręcznikach demograficznych, ogranicza tę dziedzinę do statystyki demograficznej.

Z powyższych stwierdzeń wynika, że wychodząc z zasady rozwoju społecznego, sformułowanej przez Engelsa, demografia znajduje się na pograniczu dziedzin społecznych i przyrodniczych. Zasada ta wystarczała w okresie, kiedy poszczególne dziedziny konstituowały się jako dyscypliny badające względnie homogeniczne odcinki rzeczywistości czy elementy jakościowe określonego poziomu (określonego rodzaju) złożonej zbiorowości rozwojowej. Szczególnie takie dziedziny przyrodnicze jak fizyka, chemia, biologia, antropologia i demografia itd., możemy określić jako dziedziny elementarne. Kryterium wydzielenia systemów elementarnych jako przedmiotów badań tych dziedzin jest identyczne ze strukturą elementów, które tworzą genetycznie zintegrowane systemy. Ich wspólną cechą jest spójność z formami rozwojowo niższymi i wyższymi, wysoka wewnętrzna integralność elementów oraz ich względnie dokładne oddzielenie od otoczenia itd. Dla wewnętrznej struktury tych elementarnych zbiorów typowy jest tak zwany rozkład normalny.

Do czasu kiedy nauka ograniczała się prawie wyłącznie do odizolowanego studiowania wewnętrznej struktury systemów elementarnych, a nie zajmowała się ich powiązaniem zewnętrznymi, z uwagi na złożony charakter takiego studium i brak zapotrzebowania ze strony praktyki, można było uznać zastosowanie zasady rozwoju do uporządkowania systemów rzeczywistych za wystarczającą, mimo że coraz trudniej było zaszeregować niektóre dziedziny. Już wcześniej J. Korczak⁹ udowodnił

⁶ U Mereste, *Systémové pojety populapce*, Demografie 18 nr 4, s. 289-298.

⁷ V. P. Piskunov, *Demograficzeskaja kategoria „nasielenije”*, Demograficzeskije tetrad 8, Kijów, s. 80- 150.

⁸ D. I. Valentiej, *Marksisticko-leninskaja teorija narodnonaselenija*, Moskwa 1974, wyd. 2, s. 414.

⁹ J. Korčak, *Přírodní dualita statistického rozložni*, Statistický obzor 22, Praha 1941, s.171 - 222.

że dla zbiorów geograficznych rozkład normalny nie jest typowy, typowym jest rozkład skrajnie asymetryczny, przypominający jedną gałąź hiperboli. Analizując tę myśl M. Hampl¹⁰ stwierdził, że ten drugi rozkład jest typowy dla systemów zdarzeń jakościowo różnych, które są systemami o różnej złożoności rozwojowej i które przez swoje związki tworzą koegzystencyjne zintegrowane systemy kompleksowe.

Zasadzie złożoności rozwojowej można przyporządkować, dla potrzeb klasyfikacji systemów rzeczywistych i dziedzin, równie ważną zasadę kompleksowości. Z tego punktu widzenia można podzielić dziedziny na elementarne (czyli o niskim poziomie kompleksowości), zajmujące się głównie wewnętrznymi uwarunkowaniami elementów pewnego rodzaju, a tylko w ograniczonym stopniu zajmujące się uwarunkowaniami zewnętrznymi (np. demografia) i dziedziny kompleksowe (lub o wysokim poziomie kompleksowości), badające głównie związki jakościowo różnych elementów (ich zewnętrzne uwarunkowania, np. geografia). Wynika z tego, że oba te spojrzenia są ważne i wzajemnie się uzupełniają, umożliwiając wszechstronne poznanie obiektywnej rzeczywistości.

Możliwość zwiększania kompleksowości poznania demograficznego uznał D. J. Valentiej za granicę systemu demosocjalnego. Nie jest on jednak konsekwentny w jego uszczegółowieniu, ponieważ w innym miejscu uważa demografię za jedną z nauk ekonomicznych. Spotykamy się, również z podporządkowaniem demografii socjologii, historii lub geografii społecznej. Jest to związane z tym, który aspekt zewnętrznych powiązań reprodukcji demograficznej się uwydatnia lub inaczej — w jakim kierunku postępuje to zwiększanie kompleksowości. Przy wyjaśnianiu tych problemów bardzo przydatne będzie podejście systemowe, co przedstawimy na przykładzie. Jeśli w systemie demograficznym będziemy rozpatrywali także powiązania ludzi ze środowiskiem, to otrzymamy system ekodemograficzny, przez rozszerzenie systemu socjalnego otrzymamy system ekosocjalny. Zewnętrzne powiązania systemu demosocjalnego, abstrahując od zależności wewnętrznych, tworzą system socjalnodemograficzny itd. Wynika z tego, że posługując się zasadą kompleksowości nie można odróżnić dziedzin przyrodniczych od społecznych na przykład, ponieważ zdarzenia tych obu rodzajów występują wspólnie w systemach koegzystencyjnie zintegrowanych. Odróżnienie to trzeba przeprowadzić tym rzadziej, im wyższy poziom kompleksowości mają te systemy.

Podziałowi na systemy przyrodnicze i społeczne mogą do pewnego stopnia podlegać systemy elementarne. Demografia jako dziedzina elementarna świadczy właśnie o tym, że taki jednoznaczny podział jest problematyczny ze względu na różną rozwojową złożoność systemów rzeczywistych. Ciągły proces wzrostu złożoności rozwojowej występuje nie tylko przy przejściu od elementarnych systemów rzeczywistych niższego stopnia do systemów wyższego stopnia (martwa materia — żywa materia — społeczeństwo), ale także ma miejsce przy wzroście wzajemnego zaangażowania się oraz rozmiarów realnych systemów kompleksowych, przez włączanie ciągle nowych wewnętrznych składników tych systemów, przez poprawę jakości nakładania się i rozdzielania ram (obszarów), w których dochodzi do tego nakładania się.

¹⁰ H. Hampl, *Teorie komplexity a diferenciacne sveta*, Praha Universita Karlova 1971, s. 184.

V. WEWNĘTRZNE ZRÓŻNICOWANIE DEMOGRAFII

Na podstawie poprzednich stwierdzeń i aktualnej literatury zakres demografii można określić w dwojaki sposób:

1) jako elementarną specyficzną dziedzinę badającą prawa rozwoju systemów demograficznych, tj. reprodukcji demograficznej jako określonego procesu wynikowego;

2) jako dziedzinę o różnym poziomie kompleksowości, której przedmiotem badań jest nie tylko rozwój systemów demograficznych, jako proces wynikowy, ale również warunki i konsekwencje tego procesu, a i to nie tylko w ścisłym powiązaniu z reprodukcją demograficzną.

Pomimo że oba te pojęcia zasadniczo różnią się od siebie, nie istnieje między nimi ściśle określona granica. Jeśli chcemy wyjaśnić wszechstronny rozwój systemów demograficznych, nie możemy poprzestać na badaniu składników wewnętrznych (struktur) tych systemów, musimy badać także zewnętrzne warunki istnienia. W ten sposób dochodzimy do znacznie szerszego odcinka obiektywnej rzeczywistości aniżeli ten, który został określony przez system demograficzny. Warunki te powinny być poszukiwane w całej sferze społecznej, biologicznej, geograficznej życia populacji ludzkich. Natomiast kryterium ich demograficzności, to znaczy czy mają one być przedmiotem studium demografii, jest wyłącznie ich ciężar gatunkowy w reprodukcji demograficznej. Niektóre z tych warunków, z uwagi na ich decydujące znaczenie dla tej reprodukcji oraz ze względu na przeważający dotychczas wpływ metodologii na określenie przedmiotu demografii, są praktycznie uważane za demograficzne (liczba małżeństw, rozwodów, bezpłodności, migracji i inne).

Bardzo trafne powiązanie systemu demograficznego z szerokim odcinkiem obiektywnej rzeczywistości przedstawił F. Fajfr: „w rzeczywistości socjalnej, która jest także konstrukcją częściową nie występują zdarzenia populacyjne, ekonomiczne, prawne itd. Narodziny są zdarzeniem biologicznym, w zasadzie identycznym u wszystkich ssaków, równocześnie jest to zdarzenie ekonomiczne [...] sztuczny byłby podział rzeczywistości na przyrodę i społeczeństwo, społeczeństwo i populację lub społeczeństwo i państwo czy populację i ekonomikę. W rzeczywistości są to tylko ludzie, osoby fizyczne, które się rodzą, starzeją, pracują, kochają i nienawidzą, walczą i budują, a w końcu umierają¹¹. Ponadto musimy sobie uświadomić, że nauka nie jest zdolna do poznawania wszechstronnej obiektywnej rzeczywistości bez jej podziału na specyficzne dziedziny. Podział ten może się odbywać zgodnie z zasadą złożoności rozwojowej lub kompleksowości bądź przy wspólnym stosowaniu obu tych zasad. Dla określenia specyfiki demografii konieczne jest podkreślenie ważności kryterium wynikowego charakteru reprodukcji demograficznej, dlatego pierwsze określenie demografii uważamy za prawidłowe. Jeśli kryterium to pomijamy i jako cel studium demograficznego stawiamy sobie poznanie konsekwencji rozwoju systemów demograficznych (np. reprodukcji ekonomicznej, rozmieszczeń

¹¹ F. Fajfr, *Předmět demografie*, Demografie V nr 3, 1963, s. 274 - 276.

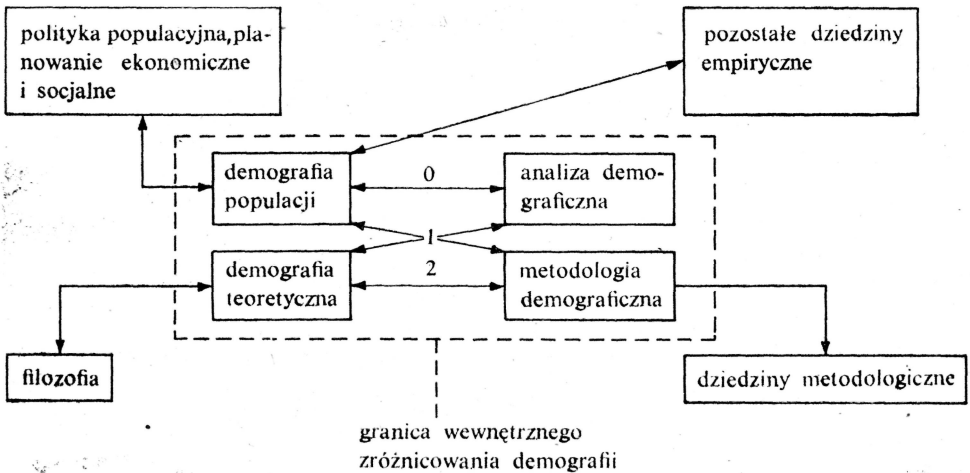
nia społeczeństwa lub rozwój społeczeństwa) dochodzimy do przedmiotu innych dziedzin (ekonomii, geografii, socjologii). Demografia zatracza więc swoje granice i staje się jakąś semikompleksową dziedziną zajmującą się różnymi aspektami życia ludzi. W przyszłości nie można wykluczyć powstania takiej dziedziny, nie powstanie ona jednak przez proste mechaniczne połączenie doświadczeń różnych dziedzin nauki o ludziach, czy przez utworzenie zespołu specjalistów z różnych dziedzin prowadzących badania nad połączonymi przedmiotami tych dziedzin, ale przez opracowanie kompleksowej metodologii, zakładającej poznanie wspólnych praw tych systemów, abstrahując od poznania ich praw wewnętrznych.

Dotychczasowe pojęcia przedmiotu badań demograficznych utrudniają również wyjaśnienie wewnętrznej struktury tej dziedziny. Wychodząc ze struktury przedmiotowej i stosując kryterium ogólności bądź syntetyczności podejścia możemy wyróżnić poznanie rozwoju całych systemów demograficznych — demografii populacji — i poznawanie poszczególnych jej składników. Ogólnie można to nazwać analizą demograficzną. Demografię populacji ze względów praktycznych utożsamia się z badaniem reprodukcji demograficznej poszczególnych krajów, dlatego że dla określonej populacji demograficznej brak jest, w większości przypadków, dostatecznych danych. Możemy badać tę reprodukcję w poszczególnych subpopulacjach lub w większych systemach populacyjnych składających się z kilku populacji. Analiza demograficzna dzieli się na badanie poszczególnych elementów reprodukcji demograficznej (tzn. procesu rodzenia i umieralności, umieralności według wieku itd.). Bezsportny jest fakt, że demografia populacji i analiza demograficzna są tylko względnie niezależną fazą jednolitego procesu poznania demograficznego. Wiąże się to z koniecznością jednolitości poznania syntetycznego i analitycznego.

Innym ważnym kryterium podziału demografii jest kryterium generalności bądź uogólnienia. Realizuje się ono przez szukanie prawidłowości rozwoju systemów demograficznych lub jego składników, przez uogólnianie prawidłowości rozwoju specyficznych populacji. Uporządkowany system tych prawidłowości jest podstawą demografii teoretycznej. W ramach różnicowania metodologicznego można przez stopniową abstrakcję lub formalizację stworzyć względnie niezależną dziedzinę metodologii demograficznej, której główną częścią jest statystyka demograficzna; nie obejmuje ona jednak płynnego zakresu tej dziedziny. W demografii, podobnie jak w każdej dziedzinie naukowej, można stosować wszystkie odpowiednie metody, które ze względu na swój charakter należą do metod uniwersalnych. Najwyższym stopniem formalizacji jest tworzenie różnych modeli, które w demografii mają już długą tradycję i są szeroko stosowane.

Oddzielenie demografii populacji od analizy demograficznej może mieć charakter względny. Podobnie można mówić o bezpośrednim powiązaniu i przeplataniu się wszystkich czterech głównych sfer podziału demograficznego (ryc. 3). Dlatego też zewnętrzne powiązania demografii odnoszą się do tej dziedziny jako całości. Powiązania przedstawione na schemacie ukazują obszary największych powiązań niektórych obszarów demografii i całego jej systemu z innymi dziedzinami wiedzy.

Filozofia dialektyczno-materialistyczna jest na przykład ściśle związana z całą

Ryc. 3. Schemat wewnętrznego podziału demografii i jej zewnętrzne powiązania w ramach całej sfery naukowej

Wewnętrzne związki zróżnicowania demograficznego:

- 0 — sfera stopniowego wydzielania lub stopniowej syntezy przedmiotu,
- 1 — sfera stopniowego uogólniania lub specyfikacji przedmiotu,
- 2 - sfera stopniowej formalizacji metodologicznej lub konkretyzacji.

przedmiotową sferą demografii, a za pośrednictwem gnoseologii — także ze sferą metodologiczną, chociaż największy wpływ ma na demografię teoretyczną.

Podobnie sprawa wygląda, jeżeli chodzi o planowanie i wykorzystanie doświadczeń demograficznych; nie muszą dotyczyć tylko rozwoju populacyjnego jako całości, ale mają uwzględniać tylko niektóre jego elementy. Tak jak w przypadku polityki populacyjnej mogą one być zorientowane na przykład tylko na sferę urodzeń. Jest zgodne z zasadami logiki, że sfera przedmiotowa demografii jest bezpośrednio związana przede wszystkim z pozostałymi dziedzinami empirycznymi. Natomiast dziedziny metodologiczne są powiązane z jej sferą metodologiczną. Z dziedzin metodologicznych można tu wymienić przede wszystkim statystykę, a także matematykę, teorię prawdopodobieństwa, teorię systemów itp. Szczególnie miejsce ma tutaj logika, którą możemy uważać za dyscyplinę filozoficzną, dlatego że związana jest z demografią teoretyczną, a równocześnie za dyscyplinę metodologiczną. Na podstawie tego można mówić o powiązaniu wewnętrznym sfery naukowej lub nauki jako całości.

Często w naszej i zagranicznej literaturze spotykamy się z szeregiem pojęć, które wyznaczają stosowanie przez innych kryteriów oddziały, zwłaszcza na płaszczyźnie metodologicznej. Można więc stwierdzić, że przez abstrakcję można stworzyć wiele różnych systemów podziału. Są one jednak przedmiotowo (treścią) podporządkowane temu podziałowi. Można byloby oczywiście dalej rozwijać podstawowy schemat przedmiotowego podziału; w ten sposób dochodzimy do pojęcia demografia opisowa, która jest właściwie jedną z faz poznawczego procesu demograficznego populacji czyli analizy demograficznej. Pojęcie demografia czysta bywa sto-

sowane jako synonim demografii teoretycznej, rozumianej jednak zgodnie z przedstawionym wyżej, metodologicznym pojęciem teorii. Dlatego też demografię czystą uważać będziemy za dziedzinę należącą do metodologii demograficznej, podobnie jak zalicza się do niej statystykę demograficzną i demografię matematyczną.

Demografia zajmująca się rozwojem systemów demograficznych jest dziedziną historyczną w prawdziwym tego słowa znaczeniu, zajmującą się rozwojem populacyjnym w przeszłości i z tego względu możemy wydzielić w jej ramach demografię historyczną, która zajmuje się reprodukcją demograficzną w okresach przed istnieniem regularnej państwowej statystyki demograficznej. Można ją dzielić podobnie jak demografię, przy czym należy zauważyć, że w sferze metodologicznej są wyraźnie reprezentowane metody historyczne. Dochodzi więc tu do ścisłego związku z historią, w której demografia stosowana jest jako dziedzina pomocnicza. Mówi się również o demografii prehistorycznej nazywanej czasami paleodemografią. Zajmuje się ona rozwojem populacyjnym w prehistorii na podstawie materiałów archeologicznych i paleontologicznych.

Niekiedy spotykamy się z pojęciem demografii regionalnej — określa się nim badanie reprodukcji demograficznej w różnych regionach. Chodzi tutaj z reguły o badanie reprodukcji w stosunku do części populacji, będącej społeczeństwem mieszkającym lub obecnym w danym regionie. Regiony mogą być określone geograficznie lub według jednolitości demograficznej. Demografia regionalna badając rozwój populacyjny wykazuje ścisły związek z geografią, szczególnie z tak zwaną geodemografią czyli geografią społeczną zajmującą się rozwojem rozmieszczenia i migracji ludności. Przekracza ona granice wewnętrznego zróżnicowania demografii. Rozwój populacyjny zwłaszcza na mniejszych całościach terytorialnych można badać kompleksowo jedynie przy wspólnym wysiłku demografii i geodemografii. Poza ramy demografii wykracza także genetyka demograficzna, jeżeli nie ogranicza się do badania cech biologicznych populacji ludzkich, które bezpośrednio oddziałują na reprodukcję demograficzną, doprowadza do ścisłego związku demografii z genetyką, antropologią i ogólną biologią. Badanie wymieralności, które zajmuje szczególne miejsce w analizie demograficznej, zbliża demografię do nauk medycznych, które badają przyczyny śmierci i chorób.

Szczególne znaczenie w podziale nauk demograficznych mają demografia ekonomiczna i społeczna, które pojawiły się niedawno. Jeśli za ich pomocą chce się podnieść znaczenie czynników ekonomicznych czy społecznych w reprodukcji demograficznej, nie ma potrzeby wydzielenia ich jako niezależnych dziedzin. Przywiązywanie bowiem większej wagi do jednego z czynników reprodukcji kosztem drugiego jest zawsze jednostronne, nawet jeśli dany czynnik ma duże znaczenie. Jeśli natomiast rozumie się je jako wzajemną zależność między reprodukcją demograficzną i ekonomiczną czy społeczną, wówczas skutki rozwoju populacyjnego, jak-również w taki sposób określone dziedziny, wykraczają poza ramy wewnętrznej struktury demograficznej i zajmują się problemami należącymi do ekonomii czy socjologii.

Słowo demografia powstało z greckiego *demos* — lud i *grafein* — pisać lub, opisywać. Stopniowo zwiększało ono swoją popularność i obecnie stosowane jest

na całym świecie. W pewnym okresie konkurowało z nim pojęcie populacjonistyka, pochodzące z języka niemieckiego, użyte po raz pierwszy przez Ch. Bernoulliego. W języku niemieckim *Bevölkerungslehre* oznacza naukę o społeczeństwie, naukę o populacji. W języku czeskim pojęcie to propagował twórca czechosłowackiej demografii A. Boháč. Pojęciu demografia zarzuca się to, że uwydatnia opis, a nie studium naukowe dlatego pojawiły się próby nadania demografii nazwy demologia (np. G. von Mayr) lub plethologia. Żadna % tych nazw się jednak nie przyjęła. Z punktu widzenia danej dziedziny sama nazwa nie jest istotna. Z podobną sytuacją spotykamy się w innych dziedzinach wiedzy (geografia, etnografia, a z drugiej strony geologia, socjologia itp.). Ważniejszą sprawą jest uświadomienie sobie miejsca danej dziedziny w systemie całej nauki, własnego szczególnego przedmiotu i jego wewnętrznej struktury.

*

W konkluzji stwierdzamy, że demografię można traktować jako elementarną i empiryczną dziedzinę nauki, zajmującą się reprodukcją populacji ludzkich jako procesem wynikowym oraz najważniejszymi czynnikami warunkującymi ten proces. Demografia, podobnie jak inne dziedziny, podlega wewnętrznemu zróżnicowaniu według kryteriów całościowy-cząstkowy, konkretny-abstrakcyjny i ogólny-szczegółowy. W ten sposób powstają jej cztery podstawowe części: demografia populacji, analiza demograficzna, metodologia demograficzna i teoria demograficzna. Demografia w szerokim zakresie nawiązuje do wielu dziedzin empirycznych, zajmujących się egzystencją populacji ludzkich lub społeczeństwa z innego punktu widzenia. Wiąże się również z dziedzinami metodologicznymi, ponieważ ma tradycyjnie mocno rozbudowaną metodologię. Ponadto wykazuje związek z filozofią marksistowsko-leninowską i szeroką gamą problemów praktycznych.

Z języka czeskiego tłumaczyła Leokadia Bielówka

FEATURES AND PLACE OF DEMOGRAPHY WITHIN THE FRAMES OF CONTEMPORARY SCIENCE

Summary

Demography originated by reason of development of empirical approach in science and it has been closely connected with statistical methods from the very beginning. A strong position of methodology in demography and poorly developed demographic theory are explained by that. The process of demographic study starts in contradistinction to many other empirical domains from preparation of demography subject with the aid of statistical description and only then it comes to its closer examination. A basic part of information about reality vanishes in the preparation process and an important position of demographic analysis in demography is explained by that.

From the point of view of development principle — on which hither to existing science classifications are based — demography places itself on a border-line between natural and social

domains. This principle is, however, insufficient so it is necessary to complete it with complexity principle. Demography can be judged as a rudimental domain that occupies itself with reproduction of human populations as a resulting process as well as with most important factors by which this process is influenced. In the same way as each other empirical domain demography can be internally divided according to a criterion: complex-fragmentary, real-abstract, general, -detailed, into four basic sub-domains (Fig. 3): population demography, demographic analysis, theory and methodology of demography. Demography is extensively connected with other empirical domains in the frames of science. These domains deal with other aspects of human existence, human populations and society. It is also connected with methodological domains and the Marxist and Lenin philosophy. The demography experience finds its use in economic and social planning and it is a basis of population policy as a part of social policy.